

Jasna Uhláriková*

Daniela Marčoková

Filozofická fakulta

Univerzita v Novom Sade

UDK: 37.018.2:61]:373.3(=162.4)

(497.113 Kisač)"18/19"

DOI: 10.19090/gff.2021.1.161-176

Originalni naučni rad

ZDRAVOTNÁ VÝCHOVA A STAROSTLIVOSŤ O ZDRAVIE VOJVODINSKÝCH SLOVÁKOV NA ROZHRAŇÍ 19. A 20. STOROČIA (NA PRÍKLADE ĽUDOVEJ ŠKOLY V KYSÁČI)**

Verejná zdravotná starostlivosť sa v Uhorsku dostala do záujmovej sféry štátu a súčasne sa začala intenzívne rozvíjať v období osvietenstva. Jednou z najdôležitejších úloh štátu (na čele ktorého bola Mária Terézia v čase najintenzívnejšieho sťahovania Slovákov na Dolnú zem) bolo chrániť obyvateľstvo pred často sa šíriacimi nákazlivými chorobami. Školy boli inštitúcie, prostredníctvom ktorých sa najrýchlejšie mohli uskutočňovať tieto výchovno-vzdelávacie intencie osvietenských panovníkov a cez tlačené médiá, hlavne katechizmy o zdraví a školské učebnice, preniknúť medzi všetky (gramotné) vrstvy obyvateľstva. Cieľom tohto výskumu bolo zistiť úroveň zdravotnej výchovy a starostlivosti, ako i hygienické podmienky a zdravotné opatrenia v každodennom živote konkrétnej slovenskej dolnozemskej ľudovej školy v Kysáči na rozhraní 19. a 20. storočia prostredníctvom *Zápisnice zasadnutí školskej stolice cirkvi evanj. a v. Kysácskej od r. 1895*. Skúmaním obsahovej náplne učebníc, ktoré sa používali v ľudovej škole v Kysáči bolo zistené, aké vedomosti z oblasti zdravovedy boli žiakom dostupné a tiež aj aké informácie o zdravotnej starostlivosti mohli sprostredkovať učitelia z dostupnej odbornej literatúry. Na doplnenie informácií sú použité školské zákony a zákonné zdravotné články a predpisy, učiteľské príručky, ako i pedagogické časopisy tej doby.

Kľúčové slová: zdravotná výchova, starostlivosť o zdravie v školách, slovenská ľudová škola v Kysáči, koniec 19. a začiatok 20. storočia

* uhlarik@ff.uns.ac.rs

** Príspevok vznikol v rámci projektu *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe (178017)*, ktorý financuje Ministerstvo osvety, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

ÚVOD

V historiografii o Slovákoch na Dolnej zemi na území dnešnej Vojvodiny prakticky neexistuje dielo, ktoré by širšie a systematickejšie skúmalo zdravotnú starostlivosť dospelých či detí. Nenachádzame žiadne vedecké príspevky slovenských dolnozemskej autorov o inštitucionálnej starostlivosti o zdravie žiakov v ľudových školách na konci 19. a na začiatku 20. storočia.

Cirkevné kroniky a zápisnice kánonických vizitácií slovenských osád na území dnešnej Vojvodiny svedčia o pretrvávajúcej nedostatočnej zdravotnej starostlivosti, epidémiách nákazlivých chorôb počas celého 19. storočia a na začiatku 20. storočia, ktoré si vyžiadali mnoho ľudských obetí. Cirkevné matriky poukazujú na zmenšený prirodzený prírastok v určitých obdobiach, ktorý tesne súvisel s epidémiami nákazlivých chorôb a zväčšenou úmrtnosťou najmä novorodencov. Nie vždy sa v cirkevných matrikách zomretých slovenských evanjelických dolnozemskej zborov vyskytujú údaje o chorobe, či príčine smrti, takže sa na základe týchto skromných údajov len čiastočne môžu vytvárať úsudky o zdravotnom stave obyvateľstva.

Keď ide o cirkevné matriky v Kysáči, prvých desať rokov duchovné potreby Kysáčanov mal na starosti rímskokatolícky kňaz vo Futogu a matriky z toho obdobia neboli nájdené. Kysáč bol v rokoch 1783 – 1787 filiou evanjelického cirkevného zboru v Petrovci a narodenie, úmrtie či sobáš tak boli evidované v petrovských matrikách. Tu je zaznamenané, že roku 1784 bolo úhrne 23 úmrtí, z toho 17 detí predškolského veku; roku 1785 bolo 28 úmrtí a z 18 detí predškolského veku umrelo 10 novorodencov; roku 1786 bolo 44 úmrtí, 27 detí predškolského veku, z čoho 10 novorodencov. V prvej kysáčskej cirkevnej matrike sa uvádza, že Michal Vardžík, prvý slovenský osadník, ktorý prišiel do Kysáča roku 1773, umrel roku 1792 ako 56-ročný od kachexie, celkového telesného oslabenia organizmu.¹ Príkladom vysokej úmrtnosti detí je rodina Ďura Vardžika (syna Michala Vardžika) a jeho manželky Judity rod. Vozárovej, v ktorej z ôsmich narodených detí štyri zomreli v prvom roku života (Ramač–Marčok, 2018: 99).

Ako trvalé svedectvo hrozby šíriacej sa morovej epidémie na Dolnej zemi zostala pamätná tabuľa, ktorá bola zamurovaná do veže na slovenskom evanjelickom kostole v Kysáči v roku 1802. V texte tejto (podľa Čelovského)

¹ Matrika narodených, sobášených a zomretých 1. 1. 1787 – 31. 12. 1831, Archív SEAVC Kysáč.

najstaršej epigrafickej pamiatky Slovákov v Srbsku sa mor, ktorý zasiahol tieto končiny roku 1795, spomína v dvoch veršoch² z úhrne desiatich.³

O tom, že v Kysáči nemali lekára ešte ani v prvej polovici 19. storočia, nachádzame zápis v kánonickej vizitácii vykonanej v kysáčskom cirkevnom zbore roku 1835. V časti o povinnosti vedenia cirkevnej služby kňaz Juraj Jesenský uvádza: „Chorým sa poskytuje obrad duchovnej a fyzickej podpory a lekára, ak je potrebné, dovážajú“. V pokračovaní sa nachádza aj údaj o existencii vakcíny proti osýpkam, ktorú podľa potreby odporúča lekár.⁴ V kánonickej vizitácii sa ešte uvádza, že v Kysáči mali dve babice (Ramač–Marčoková, 2020: 125, 127).

Ako sa v zborníku prác *Kysáč 1773 – 2013* uvádza, o zdravotných pracovníkoch, ktorí v minulosti pôsobili v Kysáči, je málo písaných záznamov. „Prvý lekár, o ktorom jestvujú dokumenty, je Dr. Edey, ktorý býval a pracoval v Kysáči od roku 1876 do roku 1902. Po ňom prišiel Dr. Belasek, Dr. Kupček, Dr. Peško a iní. Občas sa stalo, že Kysáč nemal svojho lekára. Vtedy prichádzali lekári z druhých miest a niekedy ordinovali len počas určitých dní v týždni“.⁵

V *Zápisnici zasadnutí školskej stolice cirkvi evanj. a. v. Kysácskej od r. 1895* (ďalej: *Zápisnica*) je o nákazlivých chorobách koncom 19. storočia zaznamenané, že v škole učiteľa Lichnera „vypukla medzi dietkami chytľavá nemoc, tak zvané Pirle“.⁶ Nakazených bolo vyše 50 detí, následkom čoho sa musela škola

² „Keď František držal žezlo vlasti / a francúzske vpády otriasali ľudom (iný preklad: a francúzske vpády volali ľud do zbrane) / a strašný mor spoza Dunaja prišiel / bola som postavená. // Aby zrel blížiacich sa Francúzov / vysokú si bdelý Kysáč postavil vežu.“ // Strassni Mor Wten čas k Wlasti se zblížUge / Zblítečné žlti sUChota zbraňUge / Franka UkrUtnost krWe ňestanVge / kDIž kIsač toto staWenI WzbUzUge.“

³ Tretia strofa (chronogram) nadpisu písaná v biblickej češtine je prevzatá z kánonickej vizitácie kysáčskej evanjelickej cirkvi z roku 1835 (*Protocolla visitationis...*).

⁴ V nedostatku lekára sa všetka zodpovednosť v oblasti zdravotného vzdelania presunula na učiteľov, ktorým ako pomôcka slúžili katechizmy o zdraví. V kánonickej vizitácii z roku 1835 sa uvádza, že všetci obyvatelia Kysáča s výnimkou jednotlivých starších osôb boli gramotní, čo otváralo cestu k sprístupneniu informácií z písaných zdrojov (Ramač–Marčoková, 2020: 122).

⁵ V tomto príspevku sa píše o zdravotnej prevencii detí, ale iba od šesťdesiatych rokov 20. storočia (Varga–Gedeľovský–Marčok, 2013: 686–698).

⁶ Pravdepodobne ide o smrť epidémiu Pisarlas – Aussbuslag alebo frinsul (ako to uvádza Stehlo vo svojej kronike), ktorá už v roku 1840 zúrila v celej Báčke. V Petrovci bolo 120 obetí, prevažne detí a mládeže (Belan, 1978: 249).

na neurčitý čas rozpustiť (*Zápisnica*, 11. 4. 1897). Na začiatku prvej svetovej vojny sa začala šíriť tzv. „aziatská cholera“. V súlade s nariadením ministerstva náboženstva a výučby pod číslom 7681/1915 sa zápis školopovinných detí pre školský rok 1915/16 posunul na 20. september a začiatok školského roka na 26. september (*Zápisnica*, 12. 9. 1915). Na začiatku 20. storočia Kysáč mal obecného lekára, ktorý vykonával aj prehliadku školopovinných detí.⁷

Ako to konštatuje J. Benka, celkový zdravotný stav obyvateľstva v 19. storočí charakterizovala vysoká úmrtnosť. Najnebezpečnejšie boli práve časté epidémie infekčných chorôb, najčastejšie cholery, týfusu, moru, kiahní, osýpok, čierneho kašľa, diftérie či šarlachu, ktorých hrozba pretrvávala ešte aj po prvej svetovej vojne. Lekárska veda tohto obdobia mala k dispozícii minimálne prostriedky schopné zabrániť šíreniu týchto chorôb, respektíve im predchádzať (Benka, 2002: 306). V takýchto podmienkach bolo nevyhnutné štátom vytvoriť zákonné opatrenia, ktoré by prispeli k vylepšeniu zdravotnej situácie v krajine.

ZÁKONY UPRAVUJÚCE SYSTÉM ZDRAVOTNEJ STAROSTLIVOSTI NA DOLNEJ ZEMI

V druhej polovici 18. storočia, v čase, keď prebiehalo intenzívne osídľovanie Slovákov na Dolnej zemi, uhorská kráľovná Mária Terézia (1740 – 1780) a jej syn Jozef II. (1780 – 1790) zavádzali reformy v oblasti hospodárskeho a spoločenského života, no za ich vlády absolutistický feudálny štát po prvýkrát začal preukazovať záujem aj o verejné zdravie. Tak bolo roku 1770 uvedené nariadenie *Generale Normativum in Re Sanitatis* upravujúce systém zdravotnej starostlivosti.

Základnou normou upravujúcou pomery v zdravotníctve v Uhorsku v skúmanom období bol *XIV. Zákonný článok z roku 1876 o sporiadaní záležitostí verejného zdravia*, ktorý mal dve hlavné časti a 176 paragrafov. Tretia časť *Poriadky strany detí a školy* hneď v prvom článku (č. 19) ustanovuje, že zdravotný stav detí patrí pod dozorstvo a správu vrchnosti. Články 27 až 35 sa vzťahujú na zdravotnú starostlivosť v národných školách: učiteľ je povinný oznámiť vrchnosti

⁷ „...zpomedi 5 školopovinných detí v šk. roku 1914/15, ktorí pre všeliaké telesné chyby a vady na základe 2§XXXVIII zák. článku 1868 museli byť p. nám. doktorským obce zdejšej prezretí, či školu riadne navštevovať môžu, len jeden jediný chlapec... následkom prezretia a dobrozdania lekárskeho musel byť od navštevovania školy oslobodený...“ (*Zápisnica*, 7. 2. 1915)

o prítomnosti nákazlivej choroby; má byť zakázaná dochádzka do školy deťom, ktoré boli nakazené „chytľavou“ chorobou, až kým sa nevyyliečia; v prípade, že ide o mor alebo podobné choroby, má sa oboznámiť minister vnútornej správy a minister výchovy, ktorí môžu školu aj zatvoriť, a má byť oboznámená aj širšia verejnosť; v prípade, že deti prišli do kontaktu s nakazenými osobami, rodičia sú povinní zdržať ich doma, až kým nedostanú lekárske vysvedčenie. Vážnosť priestupku vplývala na výšku pokuty, ktorá mohla vynášať do 100 zlatých, resp. do 20 dní väzenia.⁸

Tento článok o usporiadaní verejného zdravia bol veľmi dobrou smernicou pre učiteľov, lebo špecifikoval, ako postupovať v prípade výskytu nákazlivých chorôb. Čo sa týka školského zákona, platný bol XXXVIII. zákonný článok z roku 1868 o vyučovaní v národných školách. Novým bolo zavedenie telesnej výchovy ako povinného predmetu na ľudových školách.⁹ Priestorové možnosti väčšiny škôl na vyučovanie telesnej výchovy boli však obmedzené a máloktorá vidiecka škola mala k dispozícii ihrisko, nehovoriac o telocvični.¹⁰

Ako konštatuje S. Čelovský, predloha tohto zákona bola pozitívna a na svoju dobu demokratická, samotný zákon už bol pozbavený mnohých kladných prvkov a jeho slabiny sa prejavili najmä pri uvádzaní do života (Čelovský, 1979: 134). Ako príklad toho bola i škola v Kysáči, ktorá po tridsiatich rokoch od uvedenia zákona ešte stále nemala vyhovujúci priestor pre telocvik: „Na pripis obecného predst. dľa ktorého p. hlavný služný pri prehliadke obec. úradu naložil cirkvi aby určila, miesto pre telocvik škols. detí a ktomu potrebnými vecmi ho

⁸ Tento zákon bol na svoju dobu veľmi pokrokový v porovnaní so zákonodarstvom ostatných európskych krajín, lebo upravoval v širokom rozsahu celý rad otázok zdravotníctva a usiloval sa problematiku zdravotníctva riešiť komplexne. Na Slovensku platil až do roku 1952 (Hajko, 1982: 549). Slovenské dolnozemske školy sa riadili podľa týchto zákonov do rozpadu Rakúsko-Uhorska po prvej svetovej vojne.

⁹ Zákon z roku 1868 v článku 11 uvádza názov tohto učebného predmetu ako „telocvik, ohľadom na telocvik vojanský“. Učebné predmety v národných školách okrem telocviku boli: vieroveda a mravoveda; čítanie a písanie; počtovanie z hlavy a písmom, jako aj nauka krajinských mier; mluvnica; prirodopis a prírodopis so zreteľom na spôsob výživy a na kraj, k nemu väčšina rodičov detí patrí; krajinský zemepis a dejepis; poľnie, hospodárske a menovite zahradnícke cvičenia; krátka nauka občianskych práv a povinností; spev.

¹⁰ Podľa nariadenie ministerstva školstva z roku 1900 mala mať každá osemtriedna škola k dispozícii ihrisko s rozlohou 120 m x 80 m, v prípade štvortriednej školy s rozlohou 100 m x 50 m (Pekařová, 2016).

zariadila, odpovedá škols. stolica, že miesto tr. určuje v priestranom dvore najnovšej školy a hľadiet' bude ho k telocviku zariadiť“ (Zápisnica, 11. 4. 1897). V knihe zápisníc, ktorá bola písaná v období 19. 12. 1895 až 12. 9. 1915, iné zmienky o telocviku nie sú.

Podľa S. Čelovského prvým väčším krokom na reformovaní slovenského školstva v Báčke a Srieme bolo to, že bol v roku 1786 vypracovaný *Učebný nákres pre evanjelické a. v. nerozdelené slovenské školy Báčsriemského seniorátu* (1979: 135). Bol to kompletný učebný plán pre slovenské školy v Báčke a Srieme, ktorý báčsko-sriemski učitelia navrhli, prepracovali a schválili na svojich učiteľských konferenciách v Petrovci a následne aj uverejnili v časopise pre školu a dom *Evanjelická škola* (1877 – 1880). V tomto učebnom nákrese sa ako prvý (najdôležitejší) predmet uvádza náboženstvo, potom materinská reč, maďarská reč, počtoveda, zemepis, dejepis a ústavopis, prírodopis, silozpyt, spev, hospodárstvo a telocvik.¹¹

V tomto *Učebnom nákrese* v rámci predmetu prírodopis bola uvedená oblasť O ľudskom tele, zdraví atď. Čelovský pripomína, že k tomuto predmetu bolo v návrhu odporúčané použitie učiteľskej príručky *Prostonárodný evanjelický Školník*.¹² Jeho štvrté vydanie z roku 1889 v rámci oblasti Prírodopis, obsahuje kapitolu O tele ľudskom v rozsahu štyroch strán (s. 115–119). V nej je učivo o preventívnych opatreniach týkajúcich sa zubov a pľúc; rady k udržaniu zdravia – človek potrebuje pokrm a nápoj, čistý vzduch, pravidelnú činnosť a odev; tiež poznámka autora o dôležitosti striedania fyzickej práce a oddychu.

Autor oblasti Zdravoveda bol radvanský učiteľ Ján Steinhübel, ktorý dáva návody a pravidlá k udržaniu ľudského zdravia (s. 242–261). V prvej kapitole sa venuje pokrmom a nápojom. V druhej kapitole Príbytok čili bydlisko autor prízvukuje, že má ono veľký vplyv na zdravie človeka a preto musí byť čisté a príjemné. Tretia kapitola Opatrovanie tela sa vzťahuje na starostlivosť o kožu,

¹¹ O predmete telocvik sa uvádzajú nasledujúce údaje: „Kde nielo telocvičných nástrojov, tam učiteľ upotrebuje a obmedzí sa na slobodné pohybovanie tela školskej mládeže. Vojenské exercírovanie. Po každej hodine dietky, ak možno, nech sa na 5 minút von vypustia“ (Čelovský, 1979: 139).

¹² V roku 1872 bolo publikované prvé vydanie: *Prostonárodný evanjelický Školník*. Vydal zvolenský seniorát. V B. Bystrici 1872. Tlačou vdovy Filipa Macholda a Kníhtlač-účasť spolku v Turč. Sv. Martine. *Prostonárodný evanjelický Školník* mal úhrnne päť vydaní, posledné vyšlo v roku 1897 (Rizner, 1931: 224).

svalstvo, pľúca, oči, vlasy, zuby, nechty. Vo štvrtjej kapitole sa autor zmieňuje o nákazlivých chorobách, pričom zdôrazňuje, že sa šíria povetím, jedlom alebo nápojom, že treba chorého izolovať a dezinfikovať veci, s ktorými prichádzal do kontaktu. V poslednej, piatej kapitole Zachránenie života sa autor zaoberal otázkami prvej pomoci v prípade úrazu, krvácania, straty vedomia, upálenia slnkom, zmrznutia, omráčenia bleskom, utopenia, zadusenía a otrávenia.

ZDRAVOTNO-OSVETOVÁ LITERATÚRA A UČEBNICE PRE ŽIAKOV V SLOVENSKÝCH ĽUDOVÝCH ŠKOLÁCH V UHORSKU

Prenos osvetových myšlienok medzi široké vrstvy obyvateľstva sa konal prostredníctvom tlačeného média, ľudovo-výchovnej literatúry v národných jazykoch.¹³ Problematikou osvietenskej zdravotno-osvetovej produkcie v habsburskej ríši sa zaoberala Beata Ricziová, ktorá podáva podrobný prehľad zdravotných katechizmov z toho obdobia. Uvádza, že lekár Bernhard Christoph Faust roku 1792 napísal prvý katechizmus zdravia pre deti a školskú mládež. K prekladu tohto katechizmu zdravia pre laické obyvateľstvo sa v Uhorsku podujal najprv maďarský lekár József Kiss, ktorý podľa tejto nemeckej predlohy roku 1794 napísal katechizmus zdravia v maďarskom jazyku. Nemeckého vydania sa však pridržal len čiastočne a mnohé veci prispôbil maďarskej mentalite a zvyklostiam. Slovenský preklad z roku 1795¹⁴ slovenského evanjelického kňaza, všestrannej vedúcej osobnosti v prvej fáze slovenského národného obrodenia Juraja Ribaya (1754 – 1812) sa takmer dôsledne pridržal maďarskej verzie. Jeho autorský vklad spočíval vo vsunutí vlastných skúseností vyplývajúcich z pozorovaní problémov obyvateľstva a chorôb (Ricziová, 2015: 137–156). Hoci takto koncipované diela neboli priamo určené do škôl a dobové pedagogické a metodické príručky ich odporúčali ako doplnkové čítanie pre učiteľov, Ribayov *Katechizmus* možno

¹³ „Na kvalitatívne zmeny a celkový charakter mravno-výchovnej oblasti vzdelávania podstatne vplývali širšie spoločensko-ideové okolnosti najmä osvietenský ideál o rovnosti ľudí, väčšia osobná sloboda po zrušení nevoľníctva (1785) a celková potreba štátu vymaniť široké ľudové vrstvy z odvekej feudálnej zaostalosti a nízkej kultúrnej úrovne“. Úloha školy predovšetkým bola oboznámiť mládež (a tým nepriamo aj obyvateľov) s najzákladnejšími pravidlami spoločenského styku, hygieny, správania sa (etiketa a bontón), čo od čias európskeho osvietenstva zostalo jednou z prvoradých výchovných úloh základnej školy až po súčasnosť (Čelovský, 1996: 106).

¹⁴ *Katechismus o Zdravj pro obecny lid a Sskolskou mládež. Z Vherského gazyku na slowenský přeložený.* W Pessti, vytlačený v Matěje Trattnera 1795.

považovať za prvú učebnicu zdravotvedy pre slovenské dolnozemske školy (Čelovský, 1996: 106).

Čítanka anebo kniha k čítaní pro mládež ve školách slovanských v městech a v dědinách zostavovateľa Jána Kollára z roku 1825 bola univerzálnou učebnicou pre všetky učebné predmety.¹⁵ V zápisnici kánonickej vizitácie z roku 1835, v stati o vnútornom, mravnónáboženskom stave zboru sa uvádza, že sa používala aj v ľudovej škole v Kysáči (Ramač–Marčoková, 2020: 122).

Slovenské evanjelické ľudové školy vo Vojvodine na konci 19. storočia mali so slovenskými učebnicami isté ťažkosti, lebo ich ministerstvo občas zakazovalo. Podľa *Zápisnice* ľudovej školy v Kysáči sa používali čítanky Jána Bežu (1842 – 1905) pre I., II. a III. ročník (*Zápisnica*, 19. 12. 1897, bod 2; *Zápisnica*, 14. 9. 1902, bod 4). J. Hodoličová uvádza, že roku 1902 Ministerstvo školstva zakázalo v evanjelických školách používať Bežovu Čítanku II. Roku 1903 sa minula Bežova Čítanka III a pre veľký dopyt, najmä z Báčky, autor chcel pripraviť jej nové vydanie. Prvé dva hárky z nej už vytlačil, no nakoniec sa rozhodol nevydať ju, lebo nesúhlasil s tým, že čítanka má byť z polovice maďarská, z polovice slovenská (Hodoličová, 2014: 195). V Kysáči školská stolica odsúhlasila jej používanie ešte jeden školský rok „v tej nádeji, že sa po domoch našich tejže čítanky ešte na dostač najde“ (*Zápisnica*, 14. 09. 1902, bod 4).¹⁶

Aj neskoršie ministerstvo zakazovalo, či nepovoľovalo jednotlivé učebnice, takže sa na zasadnutiach školskej stolice rokovalo o tom, ktoré učebnice brať do úvahy ako alternatívu (*Zápisnica*, 07. 06. 1909, bod 1; *Zápisnica*, 29. 08. 1909, bod

¹⁵ Ján Kollár (1793 – 1852), slovenský básnik, spisovateľ, politik, jazykovedec, ideológ slovenskej vzájomnosti, evanjelický farár zostavil túto *Čítanku*, základnú encyklopedickú učebnicu, ktorá sa považuje za vrcholné dielo slovenskej osvietenkej spisby pre deti a mládež. Boli v nej informácie o človeku, astronómii, zemepise, prírodovede, zdravotníctve, dejinách, práve, náboženstve, morálke atď. (Čelovský, 1996: 101).

¹⁶ V rokoch 1907 – 1908 bola väčšina učebníc pre evanjelické ľudové školy Ministerstvom školstva zakázaná, resp. nedostala povolenie na ďalšie používanie v školách. To bol následok apponyiovských školských zákonov z roku 1907 – 1908, podľa ktorých len tá škola, alebo učiteľ na nemaďarských ľudových školách mohli dostať štátnu podporu, kde sa používali Ministerstvom schválené učebnice. Niektoré učebnice boli zakázané (*Uramov Obrázkový šlabikár* a *Bodického Mluvnica a pravopis slovenský*) a neskôr boli povolené. Spolok Transcius vypísal súbeh na nové učebnice, avšak na súbeh neprišiel ani jeden rukopis (Hodoličová, 2014: 196).

2). Keďže Uramov¹⁷ šlabikár a Bellove čítanky pre III. až VI. ročník boli zakázané a v školskom roku 1911/12 namiesto nich školská stolica navrhuje učiteľom, aby si pri čítaní vypomáhali katechizmom, biblickými históriami, Tranosciom a cirkevným dejepisom od Sekerku (*Zápisnica*, 21. 05. 1911). Znamenalo to zintenzívnenie výučby náboženstva na úkor ostatných vyučovacích obsahov, teda aj toho (viac-menej skromného) učiva o zdravotnej starostlivosti, o čom svedčí ďalšia analýza Bellových čítaniek.

V Bellovej *Druhej čítanke pre 2. a 3. triedu škôl evanjelických* z roku 1893 sa nevyskytuje žiaden text o zdraví, chorobe či čistote, kým vo štvrtom, spracovanom vydaní tejto čítanky z roku 1910 sa nachádza kratučká kapitola pod názvom *Zdravie*. Začína sa konštatáciou, že sa lepšie má chudobný človek, ktorý je zdravý a silný, ako bohatý „na tele svém strápený“. Zdravie si máme chrániť tak, že budeme mať mieru v jedení a pití: „čo mnoho, to škodno“. Nasledujú rady: nejedz nezrelé ovocie; keď si rozhorúčený, nepi žiaden studený nápoj; opojné nápoje ako sú víno, pivo a pálenka pripravujú človeka o rozum i zdravie a „privádzajú ľudí pred časom do hrobu... Varuj sa teda pálenku čo i len koštváť, aby si na ňu nenavyknul.“¹⁸ „Krem toho, čo vidíš, že iným na zdraví škodí, toho chráň a varuj sa i sám“ (Bella, 1910: 40–41). Sem vsunul aj príslovie: Čistota je pol života.

O zdraví sa obsiahlejšie učilo vo vyšších ročníkoch. V Bellovej *Učebnici a čítanke pre vyššie triedy ľudových škôl evanjelických a. v.* je venovaná celá jedna kapitola pod názvom *Zdravoveda*.¹⁹ V úvode sa vysvetľuje, že sa k udržovaniu

¹⁷ Pedagóg, spisovateľ a publicista Rehor Uram-Podtatranský (1846 – 1924) bol autorom prvej pôvodnej učebnice zo zdravovedy určenej pre slovenské školy. „Jeho *Zdravo-a teloveda pre ľudové školy* vyšla prvýkrát v roku 1886 a bola v slovenskej odbornej tlači chválená i kritizovaná. Učebnica si však získala priazeň slovenskej učiteľskej obce, čoho dôkazom je jej druhé vydanie v roku 1896“ (Pekařová, 2016). Nie je zaznamenané, či túto učebnicu používali v kysáčskej škole.

¹⁸ Keďže mnoho ľudí holdovalo alkoholu, minister výučby vydal nariadenie, aby sa v školskom roku jeden deň výlučne venovala pozornosť alkoholizmu a jeho zhubným následkom vo forme prednášok. Ako deň prednášok v Báčskom senioráte určený bol 24. február (*Dolnozemský Slovák*, 15. 3. 1912/3, 18).

¹⁹ Táto učebnica mala dve vydania, jedno koncom 19. a druhé začiatkom 20. storočia. Obsahovala kapitoly: Náboženská časť, Mravnopoučná časť, Prírodoveda, Prírodopis a hospodárstvo, Zdravoveda, Zemepis, Silozpyt, Dejepis kresťanskej cirkve, Dejepis Uhorska, Slovenská mluvnica a pravopis. Zostavovateľom tejto učebnice bol Ján Bella, učiteľ v Békešskej Čabe, o ktorom sa v *Zápisnici* uvádza, že je na dôchodku (*Zápisnica*, 7.

telesného zdravia vyžaduje nielen primeraná dostatočná strava, ale i miera a poriadok v jedení a pití. Ďalej sa uvádzajú „najzažívanejšie pokrmy“: mäso, múka, hrach, šošovica, vajcia, mlieko. „Najmenej záživných látok majú v sebe zemiaky, proso a ryža. Zrelé ovocie je pokrm zdravý a občerstvujúci; dáva ale telu málo poživiny.“ Najzdravší nápoj je čistá voda; treba sa vyhýbať „liehovým čiže špiritusovým (opojným) nápojom“, konkrétne pálenke, vínu a pivu: „Špiritus účinkuje škodlivo zvlášte na mozgy; opilý človek potratí pamäť i rozvahu, ba mnohý príde i cele o rozum.“ V tretej časti sa hovorí o dôležitosti čistého vzduchu a častého prevetrávania. Štvrtá časť Opatrovanie tela sa zameriava na udržiavanie čistoty kože, vlasov, očí, zubov, uší, odevu. Táto oblasť učebnice sa končí vetou: „Šťastnejší je zdravý bábros i chudobný človek, nežli bohatý, ale nemocný a chromý“ (Bella, 1894: 91–105; Bella, 1909: 93–107).

Hygienické a bezpečnostné opatrenia v školách boli súčasťou starostlivosti o zdravie žiakov. Školský prach bol veľkou nepríjemnosťou a veľkou hrozbou pre zdravie žiakov, ktorí v škole mali stráviť závažných šesť rokov, ako i pre učiteľa, pre ktorého, podľa anonymného autora článku uverejneného v časopise *Dom a škola*,²⁰ jeden kubický meter školskej miestnosti s vyše pol milióna bacilov bol každodennou nevyhnutnosťou. Okrem toho, na dedine rodičia viac dbali o statok

6. 1909, bod 2). Neskorší zákaz Bellových čítaniek zo strany Ministerstva výučby a kultu (rozhodnutie č. 140633 zo dňa 14. 12. 1910) sa pociťoval ako negatívum, lebo bez učebníc tak zostali aj žiaci nižších aj vyšších ročníkov (*Zápisnica*, 4. 1. 1911, bod 3).

Ján Pravoľub Bella (1836 – 1924) bol učiteľ, publicista, zostavovateľ slovenských učebníc, národovec pochádzajúci z Liptovského Mikuláša, no žil a pracoval medzi dolnozemskými Slováckmi v Maďarsku (<http://www.oslovma.hu/index.php/sk/archiv/187-archiv-historia/639-jan-pravdoub-bella-dolna-zem-mu-prirastla-k-srdcu>).

²⁰ *Dom a škola* bol slovenský vychovávateľský časopis pre rodičov a učiteľov, ktorý vychádzal raz mesačne. V rokoch 1885 – 1888 ho tlačil Kníhtlačiarsko-účastinársky spolok v Martine, kým v rokoch 1888 – 1897 bol tlačený v Ružomberku. Bol to najdlhšie vychádzajúci pedagogický časopis v 19. storočí, ktorý si udržal stabilné miesto medzi obľúbenými periodikami aj napriek silnej konkurencii maďarských časopisov, ktoré čoraz intenzívnejšie prenikali do slovenských škôl. Jedno číslo tohto časopisu malo priemerne 380 strán a obsahovalo rubriky: Správy školské, Beseda, Oznamy, Literatúra, Životopisy, ako i prílohu Obzor, v ktorej väčšinou boli uverejňované príspevky z dejín školstva a pedagogiky. Redaktorom bol Karol Salva so spolupracovníkmi Karlom Kálalom a Martinom Kollárom Prispievateľmi boli najpoprednejší slovenskí a českí pedagógovia tej doby (http://www.msap.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=203:predmet-ycasopisdomaskola&Itemid=123).

ako o svoje deti, z ktorých sa väčšina začala umývať nástupom do školy. Ako najdôležitejšie autor zdôrazňuje, že učiteľ musí vlastným správaním byť žiakom príkladom a opisuje svoje prvé pracovné miesto v zaostalej dedine, kde edukovaním žiakov vplýval najprv na ich hygienické návyky a nepriamo i na návyky ostatných členov ich rodín (Anonym, 1891: 104–107).

Časopis *Dom a škola* odoberal aj kysáčsky učiteľ Ján Mičátek.²¹ Vďaka nemu si ho mali možnosť prečítať a uplatňovať spomínané rady aj iní kysáčski učitelia vo vlastnej školskej praxi. Kysáčska školská stolica vo svojich zápisniciach evidovala pokyny o periodicite a nositeľoch udržiavania čistoty v školách. Zvyčajne sa školy dôkladne čistili a ličili dvakrát ročne: počas vianočných prázdnin (*Zápisnica*, 19. 12. 1895; *Zápisnica*, 16. 12. 1897) a pred začiatkom školského roka (*Zápisnica*, 2. 4. 1896). Tieto práce vykonával buď zvonár (*Zápisnica*, 26. 9. 1896) alebo „školský sluha“ – školník (*Zápisnica*, 29. 4. 1909; *Zápisnica*, 4. 9. 1910). O čistotu školy sa starali všetci žiaci okrem prvákov tak, že zametali učebne (*Zápisnica*, 29. 4. 1909).

Nie je známe, odkiaľ si do kysáčskej školy zadovážovali pitnú vodu, no podľa učiteľa Jána Janíka zbytočné bolo čistiť studňu v školskom dvore, keďže deti vodu z nej nepíjajú (*Zápisnica*, 4. 12. 1897).²² Kvôli tomu, aby žiaci pili z čistej nádoby vždy iba čistú a zdravú vodu, dali sa porobiť „tomu primerané šaflíčky s potrebnými bábkami“. Školská stolica preto naložila kurátorom, aby sa šaflíčky upravili tak, aby sa do pitnej vody nedostala smet' či prach (*Zápisnica*, 4. 1. 1911).

Sadenie tzv. „millenárných stromkov“²³ okolo chrámu tiež prispelo k vytváraniu zdravšieho prostredia, čo aj zákon predkladal. Sadiť ich mali učitelia

²¹ V niektorých ročníkoch časopisu *Dom a škola* sa uvádzajú aj zoznamy predplatiteľov, medzi nimi aj tí z Dolnej zeme: Albert Martiš z Padiny (*Dom a škola*, 1894/1), Ján Mičátek z Kysáča (*Dom a škola*, 1894/2), Martin Kmeť z Kulpína (*Dom a škola*, 1893/4–5–6), Vladimír Hurban zo Starej Pazovy (*Dom a škola*, 1892/1) atď.

²² V mestách sa od konca 19. storočia začali budovať vodovody a kanalizácie a regulovať systém odpratávania odpadkov (Hajko, 1982: 549). Hygienické pomery na dedinách sa zlepšovali veľmi pomalým tempom, takže zlé hygienické podmienky pretrvávali ešte i v 20. storočí.

²³ Milénárne oslavy – jubilejné oslavy tisícročia príchodu starých Maďarov do Karpatskej kotliny – sa oficiálne začali 2. mája 1896 otvorením výstavy v Budapešti. Dňa 9. mája sa uskutočnili slávnosti v kostoloch, konali sa bohoslužby nariadené cirkevnou vrchnosťou, sprievody, zasadania, osvetlenia miest a obcí, potom majálesy, juniálesy a tiež hostiny (<http://www.kultura-fb.sk/new/old/archive/2-4-12.htm>).

spolu so žiakmi a školská stolica mala zabezpečiť sadenice z „obecnej školky“ (*Zápisnica*, 9. 4. 1896). Ako bolo v tej dobe aj v pedagogických časopisoch poukazované, najväčším nedostatkom vtedajších škôl bolo „dusné povetrie“ a preto sami učitelia, porovnávajúc jednotlivé povolania podľa ich účinkov na zdravie, považovali to učiteľské za jedno z najnáročnejších, o čom svedčili štatistiky učiteľských chorôb a ich úmrtí v relatívne mladom veku. Veľký počet hodín mal negatívny vplyv ako na zdravie učiteľa, tak i na zdravie žiakov: „Vopcháme osemdesiat, sto a viacej detí do malej miestnosti, zatvárame pečlivo obloky, aby sme nenarobili obci mnoho výloh za drevo (!), deti klincom pribíjame k laviciam...“²⁴ Autor článku východisko vidí v častých prestávkach na čerstvom povetrí, v prevetrávaní školských miestností a vyučovaní na dvore, v záhrade (Anonym, 1896: 6–8). Už predtým sa v tomto pedagogickom časopise písalo o dusnom vzduchu, pripomínajúc, že „školský smrad má už svoj chýr“ a hoci silní a zdraví, niektorí ľudia vstúpia do školy zvracajú. Kým po prázdninách z domu prichádzali červení a zdraví, krátko po začiatku školského roka žiaci boli zomdlení, ospalí a bledí. Autor navrhoval prevetrávať školskú miestnosť v zime ráno pred začatím vykurovania a aj počas výučby: „dve lopatky uhlia sú smiešnou maličkosťou proti podmienke života, zdraviu, totiž“ (Kálal, 1894: 91–92). Hoci hygienické podmienky v učebniach boli ďaleko od optimálnych, predsa znamenali určitý pokrok v porovnaní s hygienou v domácnostiach a školách koncom 18. storočia.

Vďaka výchovno-osvetovým dielam a školským učebniciam, ktoré sa vo väčšej alebo menšej miere zaoberali otázkou zdravia, prevencie chorôb a hygieny, začala sa zlepšovať zdravotná starostlivosť a nízka hygienická úroveň, ktoré vyplývali z ťažkých materiálnych podmienok a nízkej spoločensko-kultúrnej úrovne obyvateľstva Dolnej zeme.

Základy náuky o zdravom spôsobe života v elementárnych školách v Uhorsku v skúmanom období boli poskytované v rámci predmetov telovýchova a prírodopis. Otázkou však je, či kysáčki žiaci (aj žiaci v iných slovenských vojvodinských osadách), ktorí najmä kvôli sezónnym poľným prácam nechodili pravidelne do školy, absolvovali celé predpísané učivo nielen v oblasti zdravovedy, ale i z iných predmetov.

²⁴ Keď ide o počet žiakov v triede, bolo to určité zlepšenie; podľa zápisnice kánonickej vizitácie z roku 1835 bolo v školskom roku 1834/35 zapísaných 257 žiakov, ktorých učiteľ Samuel Mihalovič učil v jednej učebni (Ramač–Marčoková, 2020: 122).

Jasna Uhláriková, Daniela Marčoková

HEALTH EDUCATION AND CARE FOR THE HEALTH OF SLOVAKS IN
VOJVODINA AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH
CENTURY

(on the example of the public school in Kysáč)

Summary

The paper focuses on health education and health care in a specific public school in Kysáč, although it can be assumed that the conditions and situation in Slovak public schools in The Diocese Backa-Srem at the turn of the 19th and 20th centuries were similar.

The teacher manuals provide quite extensive information, which was a summary of the knowledge about the health care and hygiene of the time, as well as lessons on the basic issues of maintaining health and protection against deceases. Because not every region had school physicians, the importance of a teacher who, among other things, educated students in the field of health care was invaluable. Laws, textbooks, handbooks and professional periodicals, as well as teachers' skills and perseverance, have been important factors in enhancing students' awareness of, and ability to personally manage their own, and also their family's personal health. This gradually eradicated quackery and the old practices of ointment, and opened the way to an awareness of the importance of hygiene and professional medical advice and assistance.

The school environment for compulsory school children and youth has brought many positives in education, but from a health point of view also certain negatives (unhygienic environment: dust, odour, spread of infectious diseases).

Examined Teachers Committee Memorandum of Evangelical Church A. C. in Kysáč since 1895 appears to be a valuable source on various aspects of the functioning of the Kysáč school, but since it captures various aspects of school life over a period of almost twenty years, it offers relatively few explicit data on health education and care. Rather, they occur partially and fragmentarily, and are intertwined with other matters and included in other contexts.

Keywords: health education, health care in schools, Slovak public school in Kysáč, late 19th and early 20th century

Jasna Uhlárik, Daniela Marčok

ZDRAVSTVENO VASPITANJE I BRIGA O ZDRAVLJU VOJVODANSKIH SLOVAKA
KRAJEM 19. I POČETKOM 20. VEKA
(na primeru narodne škole u Kisaču)

Rezime

U radu se razmatra zdravstveno vaspitanje i briga o zdravlju u konkretnoj narodnoj školi u Kisaču, iako se može pretpostaviti da su uslovi i situacija u slovačkim narodnim školama u Bačko-sremskom senioratu krajem 19. i početkom 20. veka bili slični.

U priručnicima za učitelje ponuđene su dosta opširne informacije koje su predstavljale sumu saznanja o tadašnjoj zdravstvenoj brizi i higijeni, a sadržale su razne pouke o osnovnim pitanjima očuvanja zdravlja i zaštite protiv bolesti. Pošto nisu u svim sredinama postojali školski lekari, značaj učitelja – koji je osim ostalih sadržaja edukovao učenike i u oblasti zdravlja – bio je od neprocenjive važnosti. Zakoni, udžbenici, priručnici i stručna periodika, kao i umešnost i istrajnost učitelja bili su značajni faktori u podizanju zdravstvene kulture učenika, a posredstvom njih i ostalih članova porodice. Time se postepeno iskorenjivalo šarlatanstvo, a otvarao se put ka shvatanju značaja higijene i stručnog lekarskog saveta i pomoći.

Školska sredina je doprinela podizanju nivoa obrazovanja školske dece i omladine, ali sa zdravstvenog gledišta školsko okruženje je bilo nehigijensko: prašina, neprijatni mirisi, širenje zaraznih bolesti.

Analizirani školski zapisnik „*Zápisnica zasadnutí školskej stolice cirkvi evanj. a. v. Kysácskej od r. 1895.*“ predstavlja izvor od neprocenjive vrednosti o raznim aspektima funkcionisanja škole u Kisaču, ali s obzirom na to da je pisan skoro dvadeset godina, nudi relativno malo eksplicitnih podataka o zdravstvenom vaspitanju i brizi o zdravlju. Više se javljaju parcijalne i fragmentarne informacije o zdravlju koje su u vezi sa drugim temama i kontekstima.

Ključne reči: zdravstveno vaspitanje, briga o zdravlju u školama, slovačka narodna škola u Kisaču, kraj 19. i početak 20. veka

ZDROJE

- Bella, J. (1893). *Druhá čítanka pre II-hú, prípadne III-tiu triedu škôl evanjelických a. v. Slovenských*. V Békés-Čabe. Nákladom Ludvika Lepage.
- Bella, J. (1894). *Učebnica a čítanka pre vyššie triedy škôl ev. a. v. slovenských*. Budapešť. Tlačou a nákladom Viktora Hornyánszkeho.
- Bella, J. (1909). *Učebnica a čítanka pre vyššie triedy ľudových škôl ev. a. v.* Budapešť. Tlačou a nákladom Viktora Hornyánszkeho.

- Bella, J. (1910). *Čítanka pre 2. a 3. triedu škôl evanjelických a. v. Békešcaba*.
- Belan, J. (1978). *Dejiny evanjelickej aušburského vyznania cirkvi v Petrovci I. – II. Spísal Ján Stehlo 1818 – 1862*. Báčsky Petrovec: Archív SEAVC (preklad rukopisu z latinčiny).
- Jesenský, F. (1773). *Pamätnica historických zápisov, starších a novších, o povstaní a ďalšom zveľadovaní cirkvi, počnúc od r. 1773*. Kysáč: Archív SEAVC. rkp.
- Kollár, J. (1825). *Čjtanka anebo Kniha k Čjtánj pro mládež we sskolách slowenských w městech a w dědinách*. Budjn: Kráľovské uniwersické tiskárně.
- Ribay, J. (1795). *Katechysmus o Zdrawj pro obecny lid a Sskolskou mládež. Z Vherského gazyku na slowenský přeložený*. W Pessti, vytlačený v Matěge Trattnera.
- *Kiszács – Ecclesia Aug. Confess. Addict. Evangelica Kiszacsiensis in Icottu Bács Bodrogiensi sita Slavica. In: *Protocolla visitationis Ecclesiarum E[van]g[e]licarum Bacs-Sirmiensiū, instituta anno 1835, mensibus Septembri et Octobri*. (EOL – Evangélicus Országos Levéltár, Budapest). Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/Banyai_04_1835_Bacs_Szerem/?query=kisz%C3%A1cs&pg=0&layout=s
- *Matrika narodených, sobášených a zomretých 1. 1. 1787 – 31. 12. 1831. Kysáč: Archív SEAVC.
- * *Prostonárodný evanjelický školník* (1889). Štvrté, náležite opravené a rozmnožené vydanie. Vydal zvolenský seniorát. Turčiansky Sv. Martin: Tlačou kníhtlačiarskeho účastinárskeho spolku.
- **Zápisnica zasadnutí školskej stolice cirkvi evanj. a.v. Kysácskej od r. 1895*. Kysáč: Archív SEAVC.
- XIV. *Zákonný článok z roku 1876. O sporiadaní záležitosti verejného zdravia*. Budapešť: Vlastnosť Pešťanskej kníhtlačiarskej akciovej spoločnosti. V komissii u Samuela Zilahy.

LITERATÚRA

- Anonym (1891). Školský prach. In: *Dom a škola*, 3–4, 104–107.
- Anonym (1896). Najväčšia vada modernej školy. In: *Dom a škola*, 1, 6–8.
- Anonym (15. mar. 1912). 24. február. *Dolnozemský Slovák*, str. 18.
- Benka, J. (2002). Z dejín zdravotníctva (1802 – 2002). In: Cicka, J. (ed.) (2002). *Kovačica 1802 – 2002. Zborník prác pri dvestoročnici mesta*. Kovačica: Miestne spoločenstvo Kovačica. 303–332.

- Čelovský, S. (1979): Vojvodinskí Slováci a Juhoslovania v slovenských pedagogických časopisoch do roku 1918. In: *Zborník spolku vojvodinských slovakistov*, 1, 123–145.
- Čelovský, S. (1996). Slovenská ľudová škola v Kulpíne v období feudalizmu (1789 – 1848). In: *Pamätnica 1789 – 1989, 200 rokov Základnej školy Jána Amosa Komenského v Kulpíne*. Kulpín: Základná škola Jána Amosa Komenského. 56–124.
- Čelovský, S. (2010). Najstaršia epigrafická pamiatka Slovákov v Srbsku. In: *Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodine*. Báčsky Petrovec: MOMS. 326–347.
- Hajko, V. (Ed.) (1982). *Encyklopédia Slovenska VI. zväzok. T – Ž*. Bratislava: Veda.
- Hodolič, J. (2014). Istorijski pregled udžbenika na slovačkom jeziku u Vojvodini do 1945. godine. In: *Godišnjak Filozofskog fakulteta*, 39/2, 191–201.
- Kálal, K. (1894). Zo školskej praxi In: *Dom a škola*, 3, 91–92.
- Pekařová, K. (2016). Starostlivosť o zdravie a výchova k zdraviu na vybraných mestských školách v druhej polovici 19. storočia. In: *Forum Historiae*, 2, 62–79.
- Ramač, J.–Marčok, D. (2018). The Settlement of Slovaks in Kysáč. In: *Istraživanja. Journal of historical researches*, 29, 92–109.
- Ramač, J.–Marčoková, D. (2020). Kánonická vizitácia kysáčskej evanjelickej cirkvi z roku 1835. In: *Acta Historica Neosoliensia*, 23/2, 105–130.
- Ricziová, B. (2015). Predlohy ľudovo-výchovnej tvorby Juraja Ribaya. In: Poriezová, M. (ed.) (2015). *Studia Bibliographica Posoniensia*. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave. 137–156.
- Rizner, E. V. (1931). *Bibliografía písomníctva slovenského 5*. Martin: Matica slovenská.
- Varga, J.–Gedeľovský, J.–Marčok, M. (2013). Zdravotníctvo Kysáča. In: Valentík, V. (ed.) (2013). *Kysáč 1773 – 2013*. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum, Matica slovenská v Srbsku; Kysáč: Rada Miestneho spoločenstva. 686–697.